

آسیب شناسی تربیت دینی از منظر نهج البلاغه

نازیه بانو^۱، مرضیه سادات سجادی^۲

چکیده

پژوهش حاضر با هدف بررسی آسیب های تربیتی دینی از منظر نهج البلاغه به روش توصیفی- تحلیل انجام شد. بدین منظور کتاب نهج البلاغه و پژوهش های انجام شده در مورد این کتاب مورد بررسی قرار گرفت. حضرت علی علیه السلام به طور مستقیم و غیرمستقیم عوامل آسیب رسان تربیت دینی را در سخنان خود در نهج البلاغه معرفی نموده است که برخی از این آسیب های عبارتند از: تکبر، تبعیض، تعصب، فتنه، ظلم و... ایشان با توجه کردن مخاطب به مسائل اخلاقی و تربیتی، به منظور حفظ کرامت اعضای خانواده و افراد جامعه صفات ممدوح مانند عدالت، تواضع، امنیت، مشورت و را مورد توجه و تأکید قرار داده اند.

واژگان کلیدی: آسیب شناسی، تربیت، تربیت دینی، تربیت در نهج البلاغه.

۱. بیان مسئله

امام علی علیه السلام یکی از اهداف بنیادی دین را رویکرد اخلاقی و فضیلت محور در تدبیر امور و اداره ارکان مختلف زندگی می داند. از این رو در خط مشی امام علی علیه السلام پایبندی به ارزش های اخلاقی و دینی در خانواده و اجتماع و تحقق حاکمیت دینی به مفهوم حقیقی آن، جلوه ای برجسته دارد. از آنجا که نهج البلاغه محصول چالش های فکری- عملی امام علی علیه السلام بوده و سیمای اخلاق راستین دینی و ارزش های معنوی و انسانی در آن به طور دقیق انعکاس یافته، بازایی آن از منظر آسیب شناسی اخلاقی و تربیتی، ضرورتی است که دستیابی به آن، دستاوردهای ارزنده ای برای

۱. دانش آموخته کارشناسی مطالعات زنان از کشور هندوستان، مجتمع آموزش عالی بنت الهدی، جامعه المصطفی صلی الله علیه و آله العالمیه، قم، ایران.

۲. استادیار گروه علمی- تربیتی مطالعات زنان، مجتمع آموزش عالی بنت الهدی، جامعه المصطفی صلی الله علیه و آله العالمیه، قم، ایران.

پاسداری از ارزش‌های اخلاقی - دینی دارد. به‌ویژه در شرایط امروزی، یافتن الگوهای ارزشی و اخلاقی برای اداره جوامع در تمام ابعاد، نیاز قطعی است تا از سویی توانایی دین را در اداره جامعه اثبات کند و از سوی دیگر با ترسیم چارچوب کلی اخلاق اسلامی، آسیب‌ها و آفت‌هایی که می‌تواند نظام خانواده و جامعه را به چالش بکشد، شناسایی کرده و با ارائه راهکاری شایسته به مقابله با آن برخیزد. در مقاله حاضر سعی شده مهمترین آسیب‌های تربیتی که نظام دینی را با چالش مواجه می‌کند، بررسی گردد.

رشد و شکوفایی استعداد‌های انسان برای رسیدن به کمال، در عرصه کار و عمل بر پایه اخلاق به دست می‌آید. فقدان اخلاق به معنای محو زمینه و بستر شکوفایی انسان در دستیابی به کمال مطلق در جامعه است؛ زیرا با شکسته شدن مرزهای اخلاق، همه حریم‌ها شکسته می‌شود و چون حریم‌ها شکسته شود، پلیدی‌ها در روابط اجتماعی پدیدار می‌شود. امام علی علیه السلام در این زمینه چنین می‌فرماید: «ثم ایاکم و تهزیع الاخلاق و تصریفها؛ مبدا اخلاق نیک را درهم شکنید و آن را دگرگون سازید» (سیدرضی، ۱۴۱۴، خطبه ۱۷۶، ص ۲۵۳). انحطاط اخلاقی و شکسته شدن مرزهای اخلاقی در اجتماع، خطری جدی و ویرانگر است؛ زیرا وقتی انسان از محدوده فرد خارج می‌شود و در ارتباط با سایر افراد قرار می‌گیرد، اگر اصول اخلاقی حاکم بر روابط نباشد، انسانیت انسان فرو می‌ریزد و جامعه رو به زوال و انحطاط می‌گذارد. از دیدگاه امام علی علیه السلام کرامت‌های اخلاقی موجب برتری و والایی شأن انسان‌هاست. امام علی علیه السلام فرمود: «علیکم بمکارم الاخلاق فانه رفعه؛ بر شما باد به مکارم اخلاق که آن سبب والایی است» (مجلسی، ۱۴۰۳، ۳۷۰/۶۶). البته باید توجه داشت هرچه مراتب اداری افراد بالاتر رود و حیطه مسئولیت آنها گسترش یابد، لازم است اخلاق اسلامی و کمالات انسانی در آنان والاتر و برتر باشد.

با توجه به اهمیت تربیت دینی لازم است ضعف‌های اخلاقی موجود در جامعه آسیب‌شناسی شود و راهکارهای بیرون رفت صحیح و درست آن از دیدگاه امام علی علیه السلام در نهج البلاغه تبیین گردد. از آنجاکه لازمه استمرار حکومت و رضایت جامعه از حاکمان و مدیران ارشد نظام حاکم بر کشور، شناخت بهتر و کامل‌تر از تاریخ و توجه به رهنمودها و منویات تشکیل‌دهندگان حکومت الهی

است، توجه به دستورات و فرمایشات امامان معصوم و آیات قرآن راهی روشن فراروی جامعه بشری به ویژه جوامع اسلامی که ادعای پیروی از آنان دارند می‌گشاید. واژه‌هایی مثل عدالت اجتماعی، تواضع، امنیت، مشورت و... که از معانی و قداست والایی برخوردارند در صورت عدم استفاده و به‌کارگیری صحیح از آنها خسارت جبران‌ناپذیری به جامعه اسلامی وارد خواهد کرد. آیات و روایات بسیاری در مورد راستگویی و صدق در گفتار و اعمال که پیامبران و ائمه اطهار بر آن تأکید داشتند و احادیث بسیار در حفظ و صیانت از حیثیت و آبرو و کرامت انسانی آحاد جامعه که زیر چتر حکومت اسلامی زندگی می‌کنند که هر کدام از آن الگویی روشن برای ما خواهد داشت.

عدم توجه به بحث آسیب‌شناسی تربیت دینی ممکن است، آسیب‌هایی را همچون میکروب در بدن انسان وارد ساخته، کالبد و قالب را لطمه زده و از هم گسسته نماید. بنابراین، شایسته و بایسته دیده شده که از سخنان و نصایح امیرالمؤمنان علی علیه السلام استفاده شود و شناسایی آسیب‌ها و سپس چاره و راه حل‌هایی برای جلوگیری از آنها مطرح و بیان شود. شناخت آسیب‌های اجتماعی و چگونگی برخورد با آن در کنترل بحران‌های اجتماعی نقش بسیار مهمی دارد و دغدغه بسیاری از ائمه الهی در نشر و بسط احکام و شریعت الهی نیز مسئله کاهش آسیب‌های اجتماعی بوده است.

آسیب‌شناسی اصطلاحی است که در علوم پزشکی، روان‌شناسی و جامعه‌شناسی رایج است به معنای شناخت علل و عوامل آسیب و درد و در حوزه دین بدین‌گونه تعریف می‌شود: «شناخت آسیب‌ها و اشکالاتی که بر اعتقاد و باورهای دینی و یا آگاهی و معرفت دینی و یا عملی در رفتار جامعه دینی وارد شده و یا ممکن است که وارد شود». منظور از آسیب یا آفت در مسائل اجتماعی، ظهور عیب و نقص و خروج از وضع طبیعی و پیدایش تباهی است چنان‌که آسیب یا معادل آن، آفت در زبان عربی، به معنای عامل تباہ‌کننده‌ای است که به چیزی اصابت کند: «الآفة عرض مفسد لما اصاب من شیء» (فراهیدی، ۱۴۰۹، ۸/۴۱۰). بنابراین، منظور از آسیب‌شناسی، شناسایی عوامل اختلال درون نهادها و زیرمجموعه‌های اجتماعی، در ایفای وظایف و کارکردهای مورد انتظار هر کدام از آنهاست.

از آنجاکه آسیب‌شناسی مفهومی نظری است که همواره باید نسبت به یک عامل دیگر مانند وضع موجود، وضع مطلوب یا انتظارات آرمانی بررسی و شناخته شود به طور کلی باید چارچوبی عام برای مطلوبیت و سنجش انحراف از معیار در نظر گرفت. از این رو چون تقوای الهی و زمینه‌سازی برای تحقق آن و نیز احیای مکارم اخلاق از اصلی‌ترین اهداف پیامبران به شمار می‌رود (ر.ک.، مجلسی، ۱۴۰۳، ۳۷۰/۶۶) معیار انحراف از این زاویه بررسی می‌شود. به دیگر سخن، چون ماهیت جامعه دینی، اسلام و مبانی معنوی است، معیار آسیب‌شناسی را سازگار یا عدم سازگاری نگرش‌ها و رفتارها با مبانی تقوا و مکارم اخلاق قرار داده شده و از این منظر آسیب‌ها را واکاوی می‌شود.

۲. آسیب‌شناسی تربیت دینی

اگر افراد یک خانواده یا جامعه تقیدی به خصلت‌های نیکو نداشته باشند، طعم انسانیت را نخواهند چشید، اگرچه از همه سطوح و ابعاد عالم طبیعت آگاهی داشته و در حد اعلا از آنها برخوردار بوده باشند چنان‌که در تعدادی از جوامع کنونی مشاهده می‌شود. در حقیقت لزوم خصلت‌های نیکو برای یک جامعه متمدن، لزوم آب برای ماده روینده نیازمنده به آب است. امیرالمؤمنین علی علیه السلام در موارد بسیار به داشتن و تقویت خصلت‌های نیکو توصیه فرموده است. در یک تقسیم‌بندی کلی می‌توان آسیب‌ها را به دو دسته کلی تقسیم نمود: آسیب‌های معرفتی که از این دسته آسیب‌ها می‌توان به فقدان بصیرت کافی افراد، عدم برخورداری از هوش اجتماعی مناسب، تحقیر و کوچک شمردن دیگران، خود بزرگ‌بینی، دنیاطلبی و بدگمانی اشاره کرد. از دسته دیگر آسیب‌های مطرح شده، آسیب‌های رفتاری می‌باشد که می‌توان به اختلافات اجتماعی در سطح جامعه و فتنه‌گری‌های موجود در آن، همچنین دشمنی با مردم و عدم مراعات حقوق دیگران، ظلم و تعدی و همنشینی با ناهلان اشاره کرد و در نهایت آسیب‌های گفتاری که شامل سخن زشت، دروغ و سرزنش و... است که موارد آن به تفصیل بحث خواهد شد.

۱-۲. آسیب‌شناسی معرفتی تربیتی دینی

۱-۱-۲. فقدان بصیرت

یکی از اموری که فقدان آن از نظر امام علی علیه السلام سبب آسیب‌دیدگی جامعه می‌شود عدم بصیرت است. بصیرت مفهومی قرآنی دارد که به معنای بینایی و روشن بینی است که به آن بینش هم می‌گویند. بصیرت با این مفهوم، نکته اساسی و مبنایی در دینداری است؛ بسا دینداری که متعبد هستند، اما فاقد بصیرت می‌باشند. نداشتن بصیرت سبب آسیب دیدن خود و آسیب رساندن به جامعه می‌شود و قرآن مجید از مؤمنان، ایمان همراه با بصیرت را طلب می‌کند. «ای پیامبر، بگو راه من این است، شما و خودم و هر کس را که از من پیروی می‌کند براساس بینش و بصیرت به این راه دعوت می‌کنم» (یوسف: ۱۰۸).

مقصود از بصیرت، توانایی نفوذ درمعنا، حوادث و وقایع است. ظاهر بین نبودن و به الفاظ اکتفا نکردن است. مردمی که در جنگ با معاویه در رکاب حضرت علی علیه السلام شمشیر می‌زند، وقتی دیدند در سپاه معاویه قرآن بر سر نیزه رفته است، دچار تردید شدند و شمشیرها را غلاف کرده و جنگ را متوقف کردند و نمی‌دانستند که قرآن ناطق امام علی علیه السلام است و متدینان بی بصیرت، سخنان حضرت علی علیه السلام را نپذیرفتند. امیرالمؤمنین در خطبه ۱۴۱ نهج البلاغه در تعریف بصیرت می‌فرماید: «فَإِنَّمَا الْبَصِيرُ مَنْ سَمِعَ فَتَفَكَّرَ، وَ نَظَرَ فَأَبْصَرَ؛ بینا کسی است که شنید، و اندیشید، و دید و به دل بینا گردید» (سید رضی، ۱۴۱۴، ص ۲۱۳).

بصیر کسی است که سخنی را که می‌شنود، تفکر می‌کند و دل خود را بینا می‌گرداند. در خطبه ۱۴۱ نهج البلاغه آمده است: «آنگاه که راه را شناسایی کرد در راه آن قدم می‌گذارد». افراد با بصیرت از پرتگاه‌ها و لغزشگاه‌ها و از افتادن در کوره راه‌ها مصون می‌ماند و خود را حفظ می‌کنند. پس فقدان چنین بصیرتی در افراد جامعه به بدنه جامعه آسیب‌های اساسی وارد می‌کند و پایه‌های جامعه سالم را به لرزش در می‌آورد. این آسیب‌ها، آسیب‌های معرفتی در سطح جامعه به حساب می‌آید.

۲-۱-۲. ترک امر به معروف و نهی از منکر

امام علی علیه السلام در نهج البلاغه فقدان امر به معروف و نهی از منکر را از آسیب‌های جامعه دینی می‌داند که ترک امر به معروف و نهی از منکر منشأ آسیب‌های دیگری در تربیت اجتماعی می‌شود. امام علی علیه السلام در نامه ۴۷ نهج البلاغه در وصیت خود به امام حسن و امام حسین می‌فرماید: «امر به معروف و نهی از منکر را وامگذارید که بدترین شما حکمرانی شما را بر دست گیرند، آنگاه دعا می‌کنید و از شما نپذیرند» (سید رضی، ۱۴۱۴، ص ۴۲۲)

پس اگر امر به معروف و نهی از منکر نباشد، حکومت به دست بدکاران هر امت می‌افتد و دعای مؤمنان نیز کارساز نخواهد بود، اما اگر امر به معروف و نهی از منکر در جامعه‌ای جاری باشد خداوند دعای آنان را به استجابت می‌رساند و اگر ترک امر به معروف و نهی از منکر در جامعه‌ای رونق گرفت و مردم تماشاچی صحنه‌های زشت بودند آن‌گاه بدکاران مسلط می‌شوند و در این حالت، طبیعی است که دعا مستجاب نخواهد شد؛ زیرا دعا شرایط خاص خود را دارد و یکی از این شرایط قرار گرفتن گروه حق در برابر گروه باطل است. در جای دیگری از نهج البلاغه درباره ترک امر به معروف و نهی از منکر آمده است: «... و خود آن را واگذارند و از منکر باز دارند و خود آن را به جا آرند» (سید رضی، ۱۴۱۴، خطبه ۱۲۹، ص ۱۸۸).

امیرالمؤمنین می‌فرماید: «تمام اعمال صالح که از جمله آنها جهاد فی سبیل الله باشد در مقابل امر به معروف و نهی از منکر مانند قطره کوچک آب در دریای خروشان می‌باشد». (سید رضی، ۱۴۱۴، کلمات قصار، ص ۵۴۲) بنابراین، اجرا نکردن امر به معروف و نهی از منکر علاوه بر اشاعه فحشا در سطح جامعه، باعث تسلط اشرار بر جامعه می‌گردد و همچنین اهل معروف بودن و آزادگی را از افشار جامعه گرفته و دوری از رحمت خداوند را شامل می‌شود که آسیب‌های غیر قابل جبرانی را به جامعه زده و از موانع تحقق تربیت اجتماعی در سطح جامعه می‌شود.

۲-۱-۳. خودبزرگ بینی

از آنجا که انسان مؤمن همیشه عظمت و کبریای خالق خود را در ذهن و خاطره دارد، پس هیچ‌گاه به خود اجازه تکبر در مقابل دیگران را نخواهد داد. (ضمیری، ۱۳۸۴) امام علی علیه السلام می‌فرماید: «از اینکه در بزرگی و عظمت، خود را همتای خداوند ببینی بپرهیز» (سیدرضی، ۱۴۱۴، نامه ۵۳، ص ۴۲۸). در نامه ۳۱ نهج البلاغه خودبزرگ بینی را آفت عمل دانسته و آن را مخالف راستی و درستی می‌داند: «و بدان که خودبزرگ بینی و غرور، مخالف راستی و درست اندیشی و آفت عقل هاست» (سید رضی، ۱۴۱۴، نامه ۳۱، ص ۳۹۷). خودبزرگ بینی از مصادیق آسیب‌های معرفتی وارد شده بر پیکر جامعه می‌باشد و مانع از برقراری تربیت اجتماعی خواهد بود.

۲-۱-۴. تحقیر و کوچک شمردن دیگران

حضرت علی علیه السلام به امام حسن علیه السلام چنین سفارش فرمود: «مبادا کسی را کوچک شماری؛ زیرا یا او بزرگ‌تر از توست که باید او را به جای پدر خود به حساب آوری و یا همانند توست، که برادر توست و یا کوچک‌تر از توست، که باید او را فرزند خود محسوب کنی». (الشامی، ۱۴۲۰، ص ۵۰۷) تحقیر و کوچک شمردن دیگران از آسیب‌های معرفتی مطرح شده در تربیت است و حضرت بارها متذکر می‌شوند که آنچه را که برای خود گوارا می‌دانی برای دیگر افراد نیز گوارا بدان و اگر چیزی را برای خود نمی‌پسندی، همان چیز را برای دیگران نیز مخواه. پس امام علی می‌فرماید: «و برای تأدیب نفس خویش کافی است که آنچه را از دیگران ناخوشایند می‌دانی انجام ندهی و بر عهده توست از برادرت، همانند آنچه که از تو بر عهده برادرت است» (ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴، ۲۰/۲۵۹). تحقیر و کوچک شمردن افراد دیگر خانواده یا اجتماع، توسط فرد یا گروهی که خود را برتر می‌دانند، آسیب‌های زیادی به دیگران زده و در افراد نفاق و دو دستگی به بار آورده و همچنین باعث بروز اختلافات جدی در سطح خانواده و اجتماع می‌گردد و از آسیب‌های معرفتی در اجرای روش‌های تربیتی می‌باشد.

۲-۱-۵. دنیاطلبی

از آسیب‌های دیگری که به تربیت آسیب وارد می‌کند، دنیاطلبی است. امام علی علیه السلام در این باره می‌فرماید: «مردم چیزی از امور دینشان را به امید بهتر شدن دینشان ترک نمی‌کنند مگر آن که خداوند بدتر از آن را نصیبشان می‌سازد» (سید رضی، ۱۴۱۴، کلمات قصار، ص ۴۸۷)؛ یعنی اگر شما دستور خدایی را ترک کنید، این کار، موجب اصلاح که نمی‌شود هیچ، ضرر بیشتری نیز عاید جامعه می‌شود. خلاصه آنکه اگر دین را به دنیا بفروشید، همه آسیب‌ها و ضربه‌ها بر جامعه دینی وارد خواهد شد (حداد عادل، ۱۳۸۱، ص ۲۳۶) و ترک دنیا و عدم دلبستگی به آن از عوامل برقراری تربیت اجتماعی می‌باشد و در پی آن دنیاطلبی و دلبستگی به دنیا از آسیب‌های معرفتی در رسیدن به تربیت اجتماعی است.

۲-۱-۶. بدگمانی

مؤمن بایستی نسبت به مؤمن دیگر گمان نیکو داشته باشد. همچنین افراد یک خانواده و افراد جامعه باید نسبت به یکدیگر خوش‌بین بوده و از بدگمانی دوری کنند؛ زیرا بدگمانی پیش‌زمینه‌ای برای فتنه‌گری‌های موجود در جامعه خواهد شد و در بیشتر موارد باید که گناه و پلیدی را توجیه کرد مگر اینکه گناه بودن آن قطعی و مسلم گردد. امام علی علیه السلام می‌فرماید: «مَنْ عَرَفَ مِنْ أَخِيهِ وَثِيْقَةَ دِينٍ وَ سَدَادَ طَرِيقٍ فَلَا يَسْمَعَنَّ فِيهِ أَقْوِيلَ الرَّجَالِ، أَمَا إِنَّهُ قَدِ يَرْمِي الرَّمِي وَ تُحْطِئُ السِّهَامُ؛ هرکه دانست که برادرش در دین استوار و ره پوی راه راست است، دیگر نباید به سخنان مردم درباره او گوش دهد. بدانید که گاه تیرانداز تیر می‌اندازد و تیرش به خطا می‌رود» (سید رضی، ۱۴۱۴، خطبه ۱۴۱، ص ۱۹۷). دوری از بدگمانی در محقق شدن تربیت اجتماعی مؤثر است؛ زیرا بدگمانی آسیب‌های جدی به نظام خانوادگی و اجتماعی وارد می‌سازد و آموزش افراد برای دوری از این آسیب معرفتی، باعث بهبود روابط اجتماعی و محقق شدن تربیت اجتماعی در جامعه می‌شود.

۲-۲. آسیب‌شناسی رفتاری تربیت دینی

در تربیت اجتماعی، برخی از رفتارها بر خلاف رشد و تکامل اجتماعی می‌باشد. از این رو ترک آنها باعث تقویت روحیه جمعی خواهد شد و اثرات بسیاری را در جامعه و تربیت آن خواهد گذاشت. برخی از این آسیب‌ها عبارتند از:

۲-۱- دشمنی و عدم مراعات حقوق دیگران

دشمنی و کینه‌توزی نسبت به دیگر اعضای خانواده یا اجتماع، از اموری ناپسند می‌باشد که حضرت علی علیه السلام نسبت به آن هشدار داده است. ایشان به فرزندش می‌فرماید: «پسر جان! چه بد توشه‌ای است برای روز قیامت، دشمنی با مردم» (حرانی، ۱۴۰۴، ص ۹۱). شناخت وظیفه، پایه انجام تکالیف است. حضرت صادق علیه السلام می‌فرماید: «خداوند به چیزی برتر از ادای حق مؤمن، عبادت نشده است» (کوفی اهوازی، ۱۴۰۴، ص ۴۳). انسان‌ها در خانواده و جامعه نسبت به یکدیگر وظایف متقابلی دارند و به تعبیری دیگر، نسبت به افراد دیگر، حقوق متقابل دارند. شناخت این حقوق و انجام آنها و مراعات دو جانبه، ضامن تصحیح روابط و سالم سازی معاشرت‌ها و زدودن کدورت‌ها و کاهش اختلافات و گله‌مندی‌هاست. در جامعه انسانی جز با مراعات دیگران و حقوق آنها وضع رفتاری سامان نمی‌پذیرد. برای مثال جامعه در مقابل افراد جامعه و همین‌طور افراد خانواده نسبت به دیگر اعضا و هر کدام نسبت به هم محدوده و مجموعه‌ای از تکالیف را دارند و در آیین اسلام به آن توصیه شده است. این وظایف و حقوق و تکالیف اگر شناخته شوند و به آنها عمل شود و عمل هم به شکل دو سویه باشد بسیاری از مشکلات اجتماعی برطرف خواهد شد. همچنین عدم مراعات حقوق متقابل افراد اجتماع باعث می‌شود که افراد هیچ‌یک در قبال یکدیگر احساس مسئولیت نکرده و حقوقی را برای یکدیگر در نظر نگیرند و عدم تربیت اجتماعی در سطح جامعه حاکم گردد. عدم مراعات حقوق افراد از آسیب‌های مطرح شده در بعد رفتاری لحاظ می‌شود که برای حفظ نظام تربیت اجتماعی باید به‌طور جدی از دشمنی با مردم جلوگیری به عمل آید.

۲-۲. اختلافات اجتماعی

یکی از آسیب‌های بزرگ در تربیت اجتماعی، وجود اختلافات و تفرقه در جامعه است. در خطبه قاصعه حضرت علی علیه السلام بارها مردم را به عبرت گرفتن از سرنوشت اقوام پیشین دعوت نموده و می‌فرماید: «بر حذر باشید و ببینید ملت‌هایی که قبل از شما بودند چه بلاهایی در اثر افعال بد بر سرشان آمد. ببینید که بر اثر کارهای ناپسند چه کشیده‌اند. پس پند بگیرید در خوبی‌ها و بدی‌ها از حالات آنها و بر حذر باشید که همچون آنان شوید، پس اگر در تفاوت حالات و خوبی‌ها و بدی‌های آنان اندیشه نمودید و پند گرفتید، اموری را که عامل عزت هستند، انتخاب نموده و از امور خلاف آن حذر کنید، از اینکه در دام کجی‌های مشابه آنان گرفتار آید و به آنچه که باعث عزت آنها شده عمل کنید». (سید رضی، ۱۴۱۴، خطبه ۱۹۲، ص ۲۹۶)

«أَحْذَرُوا مِنَ الْإِجْتِنَابِ لِلْفِرْقَةِ» یکی از آن چیزها که باید مراقب بود و رعایت کنید، اجتناب از تفرقه است: «وَالْأَلْزُومَ لِلْأَلْفَةِ». ضرورت دارد که پیوند و اتحاد و مهربانی را در بین خودتان ایجاد کنید و تأکید و سفارش بر این موضوع بنمایید: «وَاجْتَنِبُوا كُلَّ أَمْرٍ كَسُرُّ فَقَرَّتْهُمْ وَأَوْهَنُ مَوْنَتِهِمْ؛ بپرهیزید از هر کاری که ستون فقرات آنها را شکست و پایداریشان را از بین برد». آن امور عبارتند از: «کینه‌ورزی در دل‌ها، و بخل ورزیدن سینه‌ها، و دوری جستن از یکدیگر، و تضعیف همدیگر» (سید رضی، ۱۴۱۴.ق، خطبه ۱۹۲، ص ۲۹۶). حضرت علی علیه السلام همگی این امور را متذکر شده و باعث عبرت دانسته و از اختلافات اجتماعی و فتنه‌ها نهی می‌نمایند و اختلافات اجتماعی را از آسیب‌های رفتاری در عدم اجرای تربیت اجتماعی می‌دانند.

۲-۳. ظلم و تعدی

ظلم و ستم در جوامع، بیماری محسوب می‌شود و این بیماری سمی است مهلک و کشنده. در سوره مبارکه یونس آمده است: «ما امت‌های قبل از شما را به خاطر ظلم و ستم‌هایشان هلاک کردیم» (یونس: ۱۳). پیامبران با بینات حجت را تمام کردند، ولی آن جوامع ایمان نیاوراند و خداوند آنها را هلاکت رساند و سزای ظلم خود را دیدند. براساس همین آیات الهی می‌بینیم که بین ظلم و هلاکت جوامع رابطه‌ای مستقیم وجود دارد. ظلم، نقطه مقابل عدل است و عدل،

معانی متعددی دارد. گاهی عدل به معنای قرار دادن شیء در جایگاه مناسب خود است و ظلم به معنای مقابل آن. در برخی استعمال‌ها، عدل به معنای رعایت حقوق دیگران آمده که در این صورت، ظلم به معنای تضییع حقوق دیگران حقوق دیگران به کار می‌رود. خداوند هیچ ملتی را ذلیل نمی‌کند، بلکه این رفتار خود ملت‌هاست که باعث ضعف و تباهی آنها می‌شود. عواملی که باعث بدبختی جامعه می‌شوند، همچون علل بیماری‌ها می‌باشند که قابل پیشگیری و علاج هستند. تأثیر ظلم در انتقام الهی در قرآن مورد توجه قرار گرفته است. اگر در جامعه‌ای ظلم مرسوم شود و عدالت استقرار نیافت، آن ظلم به جامعه لطمه خواهد زد و تأثیر ویرانگر این ظلم را به همه خواهد رسید و چه بسا ویرانگری دامن عده‌ای که ظالم نبوده‌اند را هم بگیرد. حضرت علی علیه السلام در خطبه ۲۲۴ می‌فرماید: «و چگونه بر کسی ستم کنم به خاطر نفسی که به کهنگی و فرسودگی شتابان است و زمان ماندنش در خاک دراز و فراوان» (سیدرضی، ۱۴۱۴، ص ۳۴۷). بنابراین، ظلم و تعدی به حقوق دیگران از آسیب‌های تربیت اجتماعی در جامعه می‌باشد و جامعه را از مسیر اصلی خود که سیر به سوی کمالات است منحرف کرده و به ورطه سقوط می‌کشاند.

۲-۴. همنشینی با ناهلان

اثر همنشینی در اخلاق و رفتار به سرعت آشکار می‌گردد. از این رو سفارش شده که انسان تا می‌تواند با افراد ناآگاه و بی‌دین همنشینی نداشته باشد. حضرت علی علیه السلام می‌فرماید: «با کسی که دینت را به مخاطره می‌افکند، همنشین مشو» (حرانی، ۱۴۰۴، ص ۷۸). حضرت علی علیه السلام در فراز دیگری می‌فرماید: «فرزندم! سلامت ده جز دارد نه جز آن در سکوت از غیر ذکر خداست و یک جزئش در همنشینی نکردن با ابلهان» (ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴، ۲۰/۲۵۳). حضرت فرزند خویش را از ارتباط با اراذل برحذر داشته و تأکید می‌دارد که ارتباط با او باش سبب خوار و زبون شدن خواهد بود. باز حضرت در نامه‌ای به حارث همدانی می‌فرماید: «از همنشینی با کسی که اندیشه ضعیف و سست و کرداری ناپسند دارد بپرهیز، زیرا انسان در اجتماع با دوستان ارزش و اعتبار پیدا می‌کند و به طور کلی نوع دوستانش برای او مدرک و معیار می‌باشد». «از مصاحبه و معاشرت با فاسقان که مرز دین و حق را احترام نمی‌گذارند بپرهیز؛ زیرا بدی با بدی پیوند می‌خورد و خدا را تعظیم کن

و بزرگ شمار و دوستان خدا را دوست بدار» (سید رضی، ۱۴۱۴، نامه ۶۹، ص ۴۶۰). در این فراز حضرت دوستی و همنشینی با افرادی را توصیه می‌کنند که ایشان دوستان خدا هستند و دوستی با دوستان خدا را توصیه کرده‌اند.

۲-۲-۵. فتنه‌گری

یکی از آسیب‌های دیگری که می‌توان بر جامعه دینی وارد شود، انجام و وقوع فتنه‌گری است. فتنه، ترکیبی از گرفتاری، آزمایش شدن در عرصه‌ها و صفحه‌های اجتماعی است و به حوادث مبهم و پیچیده اجتماعی که ابعاد وسیعی دارد و باعث حیرت و رعب در افراد جامعه می‌شود، می‌باشد. امام علی علیه السلام در نهج‌البلاغه با شیوه‌ای عقلانی و منطقی به تفسیر و معرفی فتنه پرداخته، می‌فرماید: «همانا آغاز پدید آمدن فتنه‌ها، پیروی از خواهش‌های نفسانی است و نوآوری در حکم‌های آسمانی» (سید رضی، ۱۴۱۴، خطبه ۵۰، ص ۸۸). زادگاه و آغاز فتنه‌ها، هواهای نفسانی است که مورد تبعیت قرار می‌گیرد و نوآوری و بدعت‌های نابه‌جایی است که در احکام خداوند متعال گذارده می‌شود و در ادامه خطبه همچنین آمده است: «نوآوری‌هایی که کتاب خدا آن را نمی‌پذیرد و گروهی از گروه دیگر یاری خواهد تا بر خلاف دین خدا، اجرای آن را به عهده گیرد. پس اگر باطل با حق در نیامیزد، حقیقت جو آن را شناسد و داند» (سید رضی، ۱۴۱۴، خطبه ۵۰، ص ۸۸). در خطبه ۹۲ می‌فرماید: «هنگامی که فتنه‌ها می‌آیند، شبهه بر می‌انگیزند و قابل تشخیص نیستند». به همین دلیل فتنه‌های اجتماعی همراه‌کننده‌اند و حوادث اجتماعی نیز مصادیقی از فتنه می‌باشند و از آسیب‌هایی است که به نظام تربیتی جامعه لطمات اساسی وارد کرده و نظام تربیتی را مختل می‌نماید.

۲-۳. آسیب‌های گفتاری

برخی آفت‌های روابط اجتماعی در نوع و شیوه سخن گفتن نهفته است. انسان‌ها با حفظ زبان خویش می‌توانند از بسیاری آسیب‌های گفتاری در تربیت اجتماعی، جلوگیری کنند.

اول) دروغ

راست‌گویی را می‌توان از پایه‌های کمال دانست و دروغ گفتن انسان را به باطل و ناحق عادت می‌دهد و حتی رؤیای شخص دروغ‌گو، رویای کاذب می‌شود. حضرت علی علیه السلام در این باره می‌فرماید: «سرانجام دروغ، مذمت و سرزنش مردم است و سلامت، در راستگویی است و عاقبت دروغ، بدترین عواقب است» (کراچکی، ۱۴۰۴، ص ۱۴). حضرت علی به فرزندانش توصیه می‌کند که سخنانی را که نقل می‌کنید بایستی از فرد راست‌گویی نقل کنید وگرنه ممکن است زبان به دروغ باز شود. «از مردم نامطمئن خبری نقل نکن، که دروغ‌گو درمی‌آیی و دروغ‌گویی، مایه ذلت است» (حرانی، ۱۴۰۴، ص ۷۹). بنا به سخن حضرت، دروغ‌گویی در جامعه ایجاد ذلت و خواری خواهد کرد و افراد برای اینکه از این خصیصه دوری نمایند باید از دروغ‌گویی بر حذر بوده تا جامعه به سمت تربیت اجتماعی صحیح سوق داده شود.

دوم) سرزنش

از نظر حضرت علی علیه السلام هرگاه انسان خطایی مرتکب شود نباید او را زیاد سرزنش کرد؛ زیرا این رفتار باعث کینه‌توزی و اعتماد به نفس را از طرف خاطی سلب می‌نماید. حضرت در کلامی دیگر زیادی سرزنش را باعث ایجاد لجاجت و کینه‌توزی می‌دانند و می‌فرماید: «زیاد سرزنش مکن؛ زیرا نتیجه‌اش به وجود آمدن کینه است و منجر به دشمنی می‌شود» (حرانی، ۱۴۰۴، ص ۸۴).

سوم) سخن زشت

شایسته است انسان در سخن گفتن به گونه‌ای رفتار نماید تا مورد خنده و تمسخر دیگران قرار نگیرد؛ زیرا این عمل موجب بی‌شخصیتی در اجتماع گشته و از احترام و عزت می‌کاهد حضرت علی علیه السلام می‌فرماید: «مبادا سخنی پلید و یا مضحک بگویی» (حرانی، ۱۴۰۴، ص ۸۴). همچنین در بسیاری از تعالیم دینی از گفتن فحش و ناسزا و همچنین مسخره کردن با القاب زشت پرهیز شده و به نیکو سخن گفتن با دیگران توصیه شده است. بنابراین، حضرت علی علیه السلام می‌فرماید: «فرزندم بدان هر کس که سخنش نرم باشد، مهر و محبتش به دیگران ضرورت یابد» (کراچکی، ۱۴۱۰، ۳۲۰/۱). حضرت علی در فرازی دیگر در کیفیت سخن گفتن با مردم چنین آورده است: «آنچه

نمی دانی نگو! بلکه هرآنچه می دانی، اظهار مکن و نیز حرفی را که نمی خواهی به تو بگویند، مگو!» (سید رضی، ۱۴۱۴، نامه ۳۱، ص ۳۹۷).

۳. نتیجه گیری

آسیب شناسی تربیت دینی در جامعه، امری مؤثر در زمینه تحقق و اجرای تربیت اجتماعی است؛ زیرا شناسایی آسیب های مطرح شده در هر زمینه و ایجاد پادزهرهای لازم برای هر یک از آسیب ها باعث می شود هنجارهای لازم در خانواده و جامعه ایجاد شده و جامعه به سمت و سوی کمالی خود سیر یابد. در مقاله حاضر آسیب های تربیت دینی در قالب آسیب های معرفتی، آسیب های رفتاری و آسیب های گفتاری بررسی گشت و موارد زیر احصا گردید: فقدان بصیرت، ترک امر به معروف و نهی از منکر، خود بزرگ بینی، تحقیر و کوچک شمردن دیگران، دنیا طلبی، بدگمانی به عنوان عوامل آسیب رسان معرفتی، دشمنی، اختلافات اجتماعی، ظلم و تعدی، همنشینی با ناهلان به عنوان عوامل آسیب رسان رفتاری و دروغ، سرزنش، سخن زشت از عوامل آسیب رسان گفتاری تربیت دینی در خانواده و اجتماع به حساب می آید. به منظور تبیین هرچه بیشتر معارف تربیتی و اصلاح و بهبود روابط اجتماعی و خانوادگی نهج البلاغه پیشنهاد می گردد دوره های آموزشی در خصوص روش های تربیت اجتماعی و آگاهی از امورات و طریقه صحیح رفتار و کنش های اجتماعی از سنین کودکی برپا گردد تا شاهد تحقق تربیت دینی در جامعه در سنین پایین برای بازدهی در سنین بالاتر باشیم.

فهرست منابع

- * قرآن کریم
- * نهج البلاغه (۱۴۱۴). سید رضی، محمد بن حسین. قم: نشر هجرت.
- ۱. ابن ابی الحدید معتزلی، عبد الحمید (۱۴۰۴). شرح نهج البلاغه. قم: مکتبه آیت الله المرعشی النجفی، قم.
- ۲. پورافکاری، نصراله، و حکیمینی، بهزاد (۱۳۹۰). عوامل مؤثر بر کیفیت زندگی شهری در کرمانشاه با تأکید بر هوش اجتماعی آنها. نشریه تخصصی علوم اجتماعی دانشگاه آزاد اسلامی - واحد شوشتر، سال پنجم، شماره ۱۵، صص ۷۷ - ۱۰۸.
- ۳. حداد عادل، غلامعلی (۱۳۸۱). مدیریت دینی و چالش های اجتماعی در بیانات امام علی (ع). نشریه اندیشه حوزه، شماره ۳۲ و ۳۳.
- ۴. الحرانی، ابن شعبه (۱۴۰۴). تحف العقول. مترجم: غفاری، علی اکبر. قم: جامعه مدرسین.

۵. الشامی، یوسف بن حاتم (۱۴۲۰). الدر النظیم. قم: جامعه مدرسین.
۶. ضمیری، محمدرضا (۱۳۸۴). تربیت اجتماعی نوجوان از دیدگاه علوی. نشریه فرهنگ کوثر، شماره ۶۱، ۵۲-۵۸.
۷. فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۰۹). العین. قم: انتشارات هجرت.
۸. کراجکی، محمد بن علی (۱۴۱۰). کنز الفوائد. قم: دارالذخائر.
۹. کوفی اهوازی، حسین بن سعید (۱۴۰۴). المؤمن. قم: مؤسسه الامام المهدی.
۱۰. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳). بحار الانوار. بیروت: دار احیاء التراث.
۱۱. الهندی، علاءالدین علی المتقی بن حسام الدین (۱۴۱۳). کنز العمال. بیروت: مؤسسه الرساله.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 پرتال جامع علوم انسانی